

FTAMP 82.09 (574)

<https://doi.org/10.26577/JOS-2019-3-o7>**Кокеева Д.М.¹, Өзкул Чобаноглы²**¹филос.ғ.к. доцент, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті,
Қазақстан, Алматы қ., e-mail: dariga.kokeyeva@kaznu.kz²профессор, Хаджетеппе университеті, Түркия, Анкара қ., e-mail: ozkul@hacettepe.edu.gov.tr**ЕЖЕЛГІ ҮНДІ ӘДЕБИЕТІНДЕГІ ТҮРКІ МӘДЕНИЕТІНІҢ ІЗДЕРІ**

Зерттеуімізде ежелгі үнді әдебиетінің қалыптасуы барысында түркі мәдениетінің іздері көрініс табуымен қатар үнді мәдениеті мен өркениетінің дамуына үнді-еуропалық, үнді-ирандық емес, түркілік тайпалардың үлкен үлес қосқандығы жан-жақты талдауға түсіп, қарастырылады.

Көп ғасырлық тарихы бар түркі және үнді әдеби байланыстарының сабақтастығы – рухани мәдениетіміздің өркендеу тарихында, әдебиеттің көркемдік дамуында өзіндік маңызға ие. Сондықтан елдер арасындағы әдеби байланыстар мен оның қалыптасу тарихын зерттеу жұмыстың ғылыми-теориялық тұрғыдан кеңеюіне жол ашатын дерек көз болмақ. Сонымен қатар мақалада ежелгі үнді мәдениеті мен әдебиетінің қалыптасуы түрлі тайпалар мен халықтық мұралардың синтезі нәтижесінде пайда болған деген тұжырымдамалар талдауға түседі. Сол тайпалардың біріне III ғ. Инда алқабын мекен еткен дравид, арий тайпалар екендігі сөз етіледі. Сондықтан зерттеуімізде дравидтер, арийлер дегеніміз кімдер деген сұрақтың мәнін ашу үшін әдеби жанрлардың дамып, өркендеуіне негіз болған тайпаларға да жеке тоқталып, тарихи шолу жасалады.

Түйін сөздер: Үндістан, мұра, әдебиет, мәдениет, өркениет, дравид, арий тайпалары.

Kokeyeva D.M.¹, Ozkul Chobanogly²¹Assoc. Prof. Dr., Al-Farabi Kazakh National University, Kazakhstan, Almaty, e-mail: dariga.kokeyeva@kaznu.kz²Professor, University of Hacettepe, Turkey, Ankara, e-mail: ozkul@hacettepe.edu.gov.tr**Traces of Turkish Culture in Ancient Indian Literature**

In this study, in a certain degree we came to a contradicting or rather complementing the conclusions of earlier studies, or to be exact, we found “traces” of Turkic tribes in the ancient Indian literature and their participation in formation of the ancient Indian civilization and culture.

Continuity of relations between the Turkic and Indian literature with a long history is important in history of development of our spiritual culture and artistic development of literature. Therefore, the study of literary relations between nations and history of their formation will serve as a source for expanding the scientific and theoretical aspect of the research. The article attempts to consider conclusions, which suggest that the ancient Indian culture and literature formed in result of the synthesis of various tribes and national heritage. Among the tribes as an example, we dwell on the Dravidians and Aryans, who inhabited the Indus Valley in the III century. Therefore, in our study to determine the Dravidian and Aryan tribes, we will focus on historical review of each tribe that played a role in development of literary genres.

Key words: India, heritage, literature, culture, civilization, Dravid and Aryan tribes.

Кокеева Д.М.¹, Өзкул Чобаноглы²¹к.филос.н., доцент, Казахский национальный университет имени аль-Фараби,
Казахстан, г. Алматы, e-mail: dariga.kokeyeva@kaznu.kz²профессор, Университет Хаджетеппе, Түркия, г. Анкара, e-mail: ozkul@hacettepe.edu.gov.tr**Следы тюркской культуры в древнеиндийской литературе**

В результате данного исследования мы в некоей степени пришли к выводу, противоречащему или скорее дополняющему выводы ранних исследований, а точнее, мы нашли «следы» тюркских племен в древнеиндийской литературе и их значимость в формировании древнеиндийской цивилизации и культуры.

Преимственность отношений между тюркской и индийской литературами с многовековой историей важна в истории развития нашей духовной культуры и художественном развитии литературы. Поэтому изучение литературных отношений между народами и истории их формирования послужит источником для расширения научно-теоретического аспекта работы. В статье предпринимается попытка рассмотреть выводы о том, что древнеиндийская культура и литература сформировались в результате синтеза различных племен и народного наследия. Среди племен в качестве примера мы останавливаемся на дравидах и ариях, населявших долину Инда в III веке. Поэтому в нашем исследовании для определения племен дравид и арий автором сделан акцент и исторический обзор каждого племени, сыгравшего роль в развитии литературных жанров.

Ключевые слова: Индия, наследие, литература, культура, цивилизация, дравиды, арийские племена.

Кіріспе

Әдебиет тарихы – ата-бабалардан жеткен көркем сөз өнерінің асыл арнасы, сарқылмас қазынасы. Әрбір ұлт өзінің ата тарихы мен көне мәдениет үлгілерін мақтан ететіні сөзсіз. Көнеден жеткен бай мұрасы мен озық мәдениеті бар халықтың бірі – түркі жұрты. Тамыры тереңде жатқан халқымыздың рухани мәдениетін бүгінгі жас ұрпаққа танытып, отаншылдық рухта тәрбиелеу біздің борышымыз болмақ.

Әрбір халықтың рухани байлығы – ғасырлар бойы даму үстінде болған тарихы мен ұрпақтан-ұрпаққа ауысып отыратын мәдени мирасы. Себебі кез келген халықтың, ұлттың өзіне тән басынан кешкен тарихи кезеңдері, өрлеу сатылары, әрбір дәуірге лайық мәдени мұрасы, асыл өнері бар. Мәселен, ертедегі Египет, Вавилон, Рим, Грек, Үнді, парсы мәдениеті қазіргі Еуропа мәдениетінің дамуына үлкен әсерін тигізгендігі баршаға мәлім.

Кез келген елдің мәдениеті әр халықтың әр кезеңдегі талап-тілегі, мұң-мұқтажына сай туып, белгілі жағдайға байланысты дамиды. Мәдениеті ерте дамыған ұлы халықтардың адамзат мәдениетіне қосқан үлесі зор, оның ілгері дамуында атқарған тарихи рөлі де ерекше. Бірақ бүкіл әлем мәдениетінің қазынасы тек бірен-саран ұлы халықтар туындысынан ғана тұрмайды. Поэзиядағы үлкен-кішілі формалар, оны жасаушы талант иелері әрбір халықтан шығады. Сондықтан да, В.Г. Белинскийдің қанша кеш дамыған халық болғанымен де өзіне тән поэзиясы болады, ол поэзияда сол халықтың салт-санасы бейнеленеді деген сөзі орынды айтылған (Плеханов: 74).

Әлем әдебиеттерімен қатар, тәуелсіз дамып отырған ежелгі үнді әдебиетінің тарихи даму жолдары драма, лирикалық поэзия, прозаның гүлдену кезеңдерінің басқа ежелгі әдеби мұралармен байланысы шамамен б.з.д. I мың-

жылдыққа сәйкес келеді. Алайда ежелгі үнді әдебиетінің шығу тарихына қатысты нақты деректер жоқ. Ежелгі үнді мәдениеті мен әдебиеті түрлі тайпалар мен халықтық мұралардың синтезі нәтижесінде пайда болған деген тұжырымдамалар көптеп кездеседі. Сол тайпалардың біріне III ғ. Инда алқабын мекен еткен дравид, арий тайпаларын жатқызуға болады. Осы арада, дравидтер, арийлер дегеніміз кімдер деген орынды сұрақ туындайды. Осы сұрақтың мәнін ашу үшін әдеби жанрлардың дамып, өркендеуіне негіз болған тайпаларға да жеке тоқталып, тарихи шолу жасап кетуді жөн көріп отырмыз.

Негізгі бөлім

Әлемдік әдеби үдерісте ежелгі үнді әдебиеті үлкен рөл атқарды. Үнді эпосы, лирикасы, драматургиясы мен прозасының көпшілігі ежелгі дәуірде кең танымал болғандығын зерттеушілеріміз алға тартады. Зерттеушілердің пікірінше, үнді мәдениеті көршілес Орталық Азиядан Қиыр Шығысқа, Индонезияға жетіп, кейін XII-XIII ғ. Еуропаға дейін барып, олардың әдеби дәстүрлерін байыта түсті. Осының негізінде, Еуропа ертедегі үнді әдебиетімен танысқаннан кейін XVIII ғ. соңы мен XIX ғ. бас кезеңінде У. Джонс пен Ф. Бопп сынды ғалымдар санскрит тілінің Еуропаның грек, латын, герман, славян тілдерімен туыстығын анықтап, «үнді-еуропа тілдері» терминін қалыптастырды.

Ө. Чобаноглдың айтуынша, Гриммен бастап, Аддалберт Кун, Швард, Макс Мюллер және Теодор Бенифей де бұл топтың ішінде. Атап айтқанда, халықтық повестер туралы әдебиеттерді ескере отырып, бұл топ Үндістан Батыс әлемінде әңгіме өнерінің негізі болғанын атап өтті. Осы қабылдаудың негізі ежелгі үнді әдебиетінде Батыстың (Еуропа) дәстүрлі әңгімелерінің нұсқалары табылғандығынан байқалады. Осы топқа жататын кейбір хиндологтар деп те

аталатын бұл топтың мүшелері жоғарыда айтылғандай, аталған қашықтықтарға қарамастан, ауызша таратудың орнына қазіргі таратуды жазбаша таратудың өнімі деп санайды. Сондықтан олар адамдар орындаған ауызша әңгімелердің кейбір нұсқаларынан ауытқып, элиталық ұстанымға бет бұрды. Осылайша, жазбаша әдебиеттерге сілтеме жасаған үндітанушылар (олардың негізгі қайнаркөзі Үндістан болып табылады) өрнек жанрында тапқан элементтерге негіздеген. Үндістан мен «үнді-европалық тіл отбасылардың» негізгі көзі мен оны қолдайтын өтпелі тарихи мәдениетті орнатты (Çobanoglu, Özkul: 129).

Үнді-еуропа тіліндегі әдебиетпен қатар б.з. I мыңжылдықтың бас кезінде оңтүстік аймақта дравидтік (тамилдік) әдебиет қатар дамыды. Ежелгі үнді әдеби ескерткіштерінің басым бөлігі классикалық, эпикалық және гибридік түрлерге ие санскрит тілінде жазылған.

Ғалымдар Үндістанның солтүстік-батысында жүргізілген археологиялық қазба жұмыстарына қарап, ежелгі үнді әдебиетінің бастауы б.з.д. II жылдықтан да бұрын болуы мүмкін деген тұжырымдарын ортаға салады. 1921 жылы қазба жұмыстардың нәтижесі Хараппада, одан кейін де қазіргі Синд, Пенджаб пен Белуджистан аймақтарында б.з.д. III ғ. басы мен II ғ. Инд бассейні мен Үндістанның басқа жерлерінде 800 000 шаршы км аумақта жоғары дамыған өркениеттің болғанын көрсетеді. Инд жеріндегі бұл өркениет Мохенджо-Дара мен Хараппа деп аталды. Археологтар Инд жерін мекендеушілердің ежелгі мәдениетті қалыптастырушылар болғанына көз жеткізгендігін айта кету керек. Төрт мың жылдар бұрын салынған екі қабатты кірпіш үйлер жақсы жоспарлы түрде тұрғызылғандығы, сонымен қатар, қоршалған, жақсы жабдықталған моншалары, құдықтары және базарлары болғандығы қазба жұмыстары кезіндегі ізденістерден көруге болады. Табылған қазба жұмыстардан жергілікті халық мал, жер шаруашылықтарымен айналысқандығы, сонымен қатар, өркениеті дамыған Элам, Шумер, Египет, Крит, Троя және Кавказ секілді көптеген мәдени ошақтармен сауда-саттық байланыста болғандығын көруге болады. Табылған заттардың арасында құндылығы жоғары саздан жасалған геометриялық оюлары бар ыдыстар, адам бейнесі, жануарлар мен өсімдіктердің суреті салынған көптеген тұмарлар және мыстан жасалған мүсіндер де кездеседі. Қазба жұмыстарымен айналысушы ғалымдар Хараппадан табылған ер адам денесінің мүсіні,

Мохенджо-Дародан табылған биші қыздың мүсіндері өте жоғары шеберлікпен жасалғандығын да тілге тиек етеді. Инд алқабынан табылған мөр-тұмарлар ежелгі Месопотамиядан табылған мөрлер бетіндегі рельефтер мен көріністерге ұқсастығы, оған қоса Криттегі Кнос қаласының Минос сарайындағы табылған мөрлердегі жазу ұқсастығы Инд халқында жазудың болғанын дәлелдейді. Бұл жерде табылған діни заттарда таңбаланған мәліметтер бойынша Хараппада табылған мөрлердің бірінде үш дидарлы тәңір бейнеленген. Зерттеушілер табылған мүсінді үнді дүниетанымындағы үштік құдай Тримурти деп болжайды. Сонымен қатар мүсіндердің ішінде құдай-ананың (Ұмай ана), табиғат пен егін шаруашылығы қорғаушысының да мүсіндері табылды. Осы деректерден б.з.д IV-III мыңжылдықта Инд алқабының мәдениеті Шумер қалаларының мәдениетінен кем түспейтіндей дәрежеде болған. Сондықтан үнді жерінде арийлік қоғамға дейін үнді халықтарында шумер әдебиеті сияқты ауыз әдебиеті мен жазба әдебиеті жеткілікті дамығандығын айтуға болады. Сонымен қатар, аталмыш жазулардың дравидтік тілдер классификациясына жатады деген пікірлер бар. Ал *дравидтер* кімдер деген сұраққа жауап тауып көрелік.

Зерттеушілердің пікірінше, Дравидтер – Үндістанда мекен еткен арийлік дәуірге дейінгі ең ежелгі тұрғындары болып табылады. Б.з.б. I мыңжылдықта көне Харапп өркениетін құрып, жоғары мәдениетке жеткен Дравидтер Үндістанның оңтүстігін мекендеген халықтар тобы. Олардың ішіндегі ең көп көбі – *андхралар* немесе *телугулер* (51 млн.), *тамилдер* (46 млн.), *каннаралар* (24 млн.), *малаялилар* (22 млн.), *гондтар* мен *кандхилар* (24 млн.), *ораондар* (1,7 млн.), *тулулар* (1,2 млн.). Ал *тода*, *кота*, *курумба*, *бадага*, *т.б.* аз санды *дравидтер* таулы және орманды аймақтарда қоныстанған. Антропология жағынан *дравидтер* зәңгі нәсілі мен еуропа нәсілінің араласуынан пайда болған оңтүстік үнділік өтпелі нәсілге жатады. *Дравидтер* дравид тілдері тобындағы әр алуан тілдерде сөйлейді. *Дравидтердің* басым көпшілігі будда дінін ұстанады. Аздаған бөлігі христиандар мен мүсылмандар.

Еуропалық ғалым Г. Джонсонның пайымдауынша, *дравидтер* б.з.б үш мың жылдарда Үнді аралында өмір сүрген байырғы халықтардың бірі және олар туралы мәліметтер бүгінгі таңда жоқтың қасы. Сондықтан дравид тілдері мен мәдениетіне тән ескерткіштер, Дравид өркениетінің ойлары мен философиясы туралы деректер жет-

кіліксіз болғандықтан, олардың әлеуметтік құрылымы мен діни сенімі туралы нақты қорытынды жасай алмаймыз (Johnson, Gordon: 38).

Курсат Демиршінің зерттеуі бойынша, сондай-ақ, Үндістанда жүргізілген археологиялық зерттеулерге қарағанда, Арийлерден бұрын инд аймағында өмір сүрген жергілікті тұрғындар *дравидтер* Филиппин аралдарынан қоныс аударған. Сонымен қатар дравидтер Үндістанда өмір сүрген прото аустроид халықтарының араласуы нәтижесінде пайда болған деген пікірлер кең таралған. Ол сондай-ақ дравидтердің пайда болуында Африкадан қоныс аударған қара нәсілділердің де әсері болды деседі. Тіпті, Веда мәтіндерінде дравид халықтарын «тік мұрынды, өздері қараторы және фаллосқа сиынатын алғашқы адамдар» деп танытқан (Kürşat, Demirci: 32).

Қазақ ғалымы Әнес Сарайдың зерттеуіне жүгінетін болсақ, ол өз зерттеуінде *дравидтер* туралы мынадай пікір қалдырады: Топан тасқыны салдарынан Алдыңғы Азия мен Арабия топырағын жайлаған үнді-еуропалықтар және Үнді мұхиты жиегіндегі Қиыр оңтүстік пен Үнді өзені және Ауған Гималайды жайлаған орал-алтай тілділер Еуразия жотасына б.з.б. 5-ші мыңжылдықтан кейін байырғы отандарына қайта келді. Осы жерде Үнді өзенінің батыс жазығында дравид түркілері «Хараппа мәдениетін» қалыптастырды (Әнес, Сарай: <https://egemen.kz/article/qus-zholynynh-qiquly-tarikhy-3>)

Иосиф Флавий бойынша, Хараппа мәдениеті б.з.б. 3-ші мыңжылдықта Шумер өркениетімен дәрежелес деңгейде таласа дамыды. Алайда бұл мәдениетті кей зерттеушілер «Азиялық Эфиопия» деп атап жүр. Оған себеп Эфиопияның Омо аймағынан бұдан 2,1 млн жыл бұрын жасаған адам қаңқаларының табылуы себеп болуы мүмкін. Эфиоптар Нұх пайғамбардың үшінші баласы Хамның тұңғышы Хусадан тараған. Олар ұзақ жылдар Хуса елі атанып келген (Иосиф, Флавий: 29). Ал енді, Хуса қауымының аты хуну тәңірқұты Моденің Орта Азияға шабуылында да VI ғасырдың орта тұсында ірге көтерген Көк түркілері империясының 15 тайпалы қауымының қатарында кездеседі. Сол Хуса руының арғы тегі эфиоптар екені бүгінгі күні анықталып отыр. Ал эфиоп атауы – *итиоп* немесе *итьоп* деп, «ит» түбірімен анық таңбаланылады. Олар *ссаба*, *сабафа*, *сабакафа* руларына бөлінеді. *Саба* – бағзы замандарда Иерусалимге келіп, еврейдің әйгілі Сүлеймен патшасымен кездескен Савская ханымның төлжұрты екені тарихтан белгілі. Ал Савская ханымның эфиоптық есі-

мі – түркілік атау «Балқыз». Бұлардан біртұтас ностра тілі үнді-еуропалық және орал-алтайлық болып бөлінбегенін көруге болады.

Тарихшы Геродот та эфиоптар туралы «Эфиопия мен Египеттің шекара аймақтарында жер бетіндегі ең ежелгі адамдар «Үңгір эфиоптары» тұрған. Олар төрт ат жеккен күй-мелермен соғысқа аттанған» деген маңызды деректер қалдыра отырып, олардың бір бөлігін «Азия эфиоптары» деп атаған. Тарихшының мәлімдеуінше, эфиоптар әр кезеңдерде әр түрлі себептермен төрт рет Азия құрлығындағы Үнді өзені жазығын мекендеп, ол жерді «Азиялық Эфиопия» деп атаған. Шығыс эфиоптары үнді халықтары секілді қаруланған, тек бас киімдері өзгеше, жылқының жалынан кептірілген бас терісін бастарына киеді (Alan B. Lloyd: 95). Кейінгі зерттеушілер де Геродоттың шығыс эфиоптарды ежелгі дравид түркілері екендігін мақұлдайды.

«Азия эфиоптары» атанған Үнді өзенінің жазығында өсіп-өнген Дравид түркілері өздерінің ежелгі мифтерінде «топан тасқыны» туралы аңыздарды естерінде сақтаған. Сонымен қатар, олар жерді өнім беруге, адамдарды ұрпақ жалғастыруға итермелейтін «өмір қуатын» қасиеттеп, оларды қамқорлайтын киелерді әз тұтқандығын, олардың тотемистік сенімді ұстанғандығын көруге болады. Оларда өлген адамдардың басына тас қою дәстүрі кең тараған. Бұл үрдіс қазіргі түркі халықтарында кеңінен қолданылады. Әр үйдің шарбағында да отбасы тәу ететін тас болған (Сергей, Токаров: 394).

Фелижен Чаллаенің айтуынша, арийлер келмей тұрғанда, бұл аймақта өмір сүрген байырғы халықтардың ағыны анимист пен тотемистік элементтерді қамтиды. Табиғаттағы барлық тіршілік иелерінде жанды, жансыз барлығында тылсым күштің болғанына сенген. Бұл анимистік ойы сол уақыттан бері олардың көңіл-күйіне әсер етті. Осылайша, осы нанымдардың арқасында олар кейбір рухтарды құдай деп қабылдады. Олар табиғи құбылыстарды бақылай алмағандықтан, жеңе алмайтын табиғи құбылыстың күші жасырын деп түсінді (Felicien Challaye: 49).

«Шығыс эфиоптар» немесе дравид түркілері б.з.б. 3-ші мыңжылдықтың басында Үнді өзені бойында қалалық мәдениеттің озық үлгілерін қалыптастырды. Мохенджо-Доро, Хараппа, Чанху-Доро орындарынан табылған көне заман жәдігерліктерін археологтар «Хараппа мәдениеті» деп атады (Л.С. Васильев: 393). Екі шаршы шақырым болатын қала құрылысы бар

Мохенджоро-Дарода шаруашылықта қолданған малдары – бұқа болса, үй шаруашылығында тауық ұстаған. Сонымен қатар қола дәуірінде егіншілікпен айналысқан жұртқа тән дақылдар мен егін шаруашылығы құрал-саймандары мол табылды. Табылған мөрлерде Еуразия топырағында қалыптасқан «Оғызнама» шежірелік аңыздарын еске түсіретін бұқалар мен жалғыз мүйіз дәудің бейнесі жиі кездеседі. Сырдарияның төменгі ағысы мен Қаратау бөктерін мекендеген ертедегі түркі тайпаларының бірі оғыздар ұзақ жылдар бойы көршілес тайпалармен соғысып, Арал теңізінің батысы мен Каспий теңізінің солтүстік жағалауын өздеріне қаратып алады.

Жалпы, «Оғыз қаған» дастаны әуелде ауызша тарап, бергін келе IX-X ғасырларда қағазға түсірілгендігін білеміз. Бұл көне заман мұрасын ұзақ жылдар бойы зерттеген түрік ғалымы Сами Нихад Банарли оны батырлар жыры қатарына қосып, «Оғыз қаған» дастаны деп атайды. «Оғыз қаған» дастанында негізінен Оғыз батырдың әскери жорықтары, түркі елін сыртқы жаудан қорғаудағы ерлік істері, ел басқарудағы даналығы мадақталады (Sami Banarali Nihad: 397).

Әбілғазы Баһадүрдің айтуынша Оғыз қаған Еділ-Жайық, Парсы, Алдыңғы Азияға жасаған жорықтарынан кейін б.з.б. 3 мыңыншы жылдарда Сарыарқа төріндегі Ортағ, Кертағты жайлап, 24 таңбалы жұртын жинап ұлан-асыр той жасап, ұлдарына енші бөліп беріп жатқанда, мәдени жәдігерліктері жөнінен соларға ұқсас тағы бір түркі нәсілді халық Үнді өзені бойында өмір сүрді. Оғыз қаған Ортағ, Кертағтағы ұлдарына енші бөлер тойында оң жақтағы ағаш бұтақтарына алтын әтеш, сол жақтағы ағаш бұтақтарына күміс әтеш ілдірген деседі. Ол Оғыз қаған жұртында байрақ міндетін атқарған. Әлбетте, дравид түркілері «Оғызнама» шежіресіндегі бұқа, тур, жалғыз көзді дәуді білгенімен, Оғыз қағанның атын білмеген, білетіндері – дравид түркі жұртына жетекшілік еткен «әтеш байрақты» Скандра баһадүр дейтін (Абылғазы, Баһадүр: 14).

Дравид түркілері Скандраның ежелгі есімі Құмара еді дегенді де айтады. Сонымен қатар, Алдыңғы Азиядағы Хет жұртының басты құдайы Құмарбиді еске алып, өздерін ежелгі хеттермен де байланыстырады. Қазіргі археологиялық зерттеулер дравид түркілерінің құмға көмілген 100 қаласының орнын тауып отыр. Хараппа мәдениетін жасаушылардың тілдік ерекшеліктерін ғылыми тұрғыдан сараптауға ерекше мән берілді. Бх.Кришнамурти, П.С. Субраманьям, М.С. Андронов, Ф. Саутворт, К. Звелебил және М.Б. Эмено, Т. Барроудың классикалық зерттеу-

лері тақырыптың көкжиегін кеңейткен үнді, түркі, батыс, орыс ғалымдары белсене атсалысты. Бұл орайда, Ю.В. Кнорозов бастаған ғылыми топ Үнді өзені жазығына қатысты көне мәтіндерді түгелге жуық аударғандығын да айта кету керек. Осы істің нәтижесінде «дравид тілдерінің басқа тілдермен (элам, орал-алтай) қарым-қатынасы және дравид тілінің Үндістанның басқа тілдері – индо-арий, аустро-азия тілдерімен байланысын анықтау үшін салыстырмалы мәліметтер қоры молайды» (Ю.В. Кнорозов: 13)

Оңтүстік Үндістанның, Цейлон аралының бір бөлігін мекендеушілер Дравид тілдерінің негізін құрайтын *тамил*, *малайли*, *каннада*, телегу тілдерінде сөйлейді. Ол тілдерде бай әдеби мұралар жасалған. Әйгілі шетел ғалымдары Т. Борроу, М.Б. Эмено «Дравид тілінің этимологиялық сөздігін» жасап, терең зерттеулердің негізін қалады. Ол сөздік қазір дравитанудың бағдаршамы іспетті. Соның өзінде бізге жетіп отырған үнді-еуропалық үрдісті тұтынған ғалымдар дравид тіліндегі түркі әсерін көлегейлеп, ашып айтпай, айтса да шеңберін тарылтып, дравид тілінің үнді-арий, аустро-азия тілдерімен байланысын мақұлдап, дравид тілін үнді халқының ежелгі төл тілі етіп көрсетуге тырысты.

XVII-XVIII ғасырларда ағылшын отаршылары дравидтер қоныстанған аймақты басып алып, олардың территориясын бөлшектеп, жеке халықтардың этно бірлігіне нұқсан келтірді. Дравидтер өздерінің ұлт азаттық күресінде халықтардың этнологиялық территориясын жеке штаттарға біріктіруді талап етті. Дравидтердің бұл талабы тек 1956 жылы ғана орындалды. Сөйтіп, тамилдер мекендейтін аймақта – Тамилнад штаты, телугулардың Андхра-Прадеш штаты, каннаралардың – Карнатака штаты, малайлилердің – Керала штаты құрылды.

Зерттеуші тарихшылардың мәліметіне жүгінсек, арийлердің келуі дравидтерді тарих сахнасынан ығыстырды деген мәліметтер де кездеседі. Ол зерттеулер бойынша, б.з.б. 2000-1500 жылдары нақты тегінің қайдан шыққаны беймәлім, бірақ Азиядан немесе Ираннан келіп солтүстік шығыс Үндістанға қоныстанған арийлер Үндістанның әрі саясатына әрі мәдениетіне терең әсер еткен. Дравидтерге қарағанда әлдеқайда ашық түсті арийлер жергілікті халықты, яғни дравидтерді оңтүстікке қарай ығыстырып, Пенжаб және Үндістанның солтүстігін жаулап алады.

Үндістанға арийлердің келуімен жергілікті халықтардың Мунда мен Дравидтер арасында бірқатар араласулар болды. Арийлер өз ара-

сындағы шиеленістермен қатар жергілікті халықтарға да шабуыл жасап, оларды құлдыққа айналдырып, оларды «құл» деген мағына беретін «*дасю*» немесе «*даса*» деп атады. Дравидтерді ығыстырған арийлер жайында «Бірақ Үндістанның ең көне тарихы белгісіз болса да, оны жасаған ұлы тайпа Арийлер» деп қалам тартқан Али Ихсан Итиктің (Ali, İhsan Ütik: 79) пікірін б.з.б. 3000-1200 жылдар арасында Каспий теңізінің солтүстік өңірлері, Еуропаның солтүстігі мен Түрікменстанның өңірлерін мекен етті деп түрік зерттеушісі жалғастыра түседі. Арийлердің шығу тарихы жайында бүгінгі тарих көптеген пікірлер Шенгул Демирел мен тұжырымдарды ортаға салады (Şengül, Demirel: 18). Көне заманда ирандық тайпалар болып, жайылым мал шаруашылығымен айналысқан арийлер туралы XX ғасырдың тарихшылары төмендегідей екі пікірді ұстанады: біріншісі, үндіеуропалық көзқарасты ұстанып, арийлердің көп қоныстанған жері алдыңғы Азия мен Еуропа құрлығы десе, екіншілері арийлердің Отаны Орталық Азия екендігін айтады.

Бұл мәселе бойынша, үнді-еуропалық бағыттағы еуропаорталықтық ғалымдар «Авеста» кітабының парсы тілінде жазылғанын тілге тиек ете отырып, арийлердің шығу тарихы бойынша көптеген еңбектерді жариялап басымдылық танытты. Үндіеуропалық ағылшын санскритологы У. Джонстың үндіеуропалық тіл тобына кіретін тілдердің жалпы тегі, түбірі бір екенін тұжырымдауы еуроорталықтықтар, әсіресе, неміс ұлтшылдары тарапынан қолдау тауып, үндіеуропалық тілде сөйлеушілердің, соның ішінде немістердің ата-бабалары арийлер болатыны туралы тұжырымдама жасап, оны Германияның идеологиясына айналдырды. Осы пікірді қолдаған А.В. Шлегья, Ф.Боппа, Лассен сияқты Германияның идеолог ғалымдары еуропа халқының «тегі арийлер» деген тұжырымды қалыптастыра отырып, «арийлердің ұрпақтары – немістер» деген пікірді ұстанды. У. Джонстың пікірі бойынша, үнді-еуропалық тіл семьясында сөйлейтін халықтардың тілдерінің түбірі бір болып, олардың Солтүстік Үндістаннан батысқа қарай орналасқаны тілге тиек етілген.

XX ғасырдың екінші жартысында австриялық ғалым К. Пенка, неміс филологы Г. Хорт, ағылшын ғалымдары Г. Джайлс пен Э. Рапсон арийлердің тараған географиялық аймағы Еуропа құрлығы, яғни Скандинавия, солтүстік Германия, Дунай өңірлері деген пікірді ортаға салады.

Сонымен қатар, еуропаорталық көзқарастағы

ғалымдар Орталық Азиядан шығып жатқан археологиялық жазба деректермен санаспай, бұл аймақтың этностарын жаппай көшпелілердің қатарына қосып, оларға «жабайылар» деген атау берді. Бертін келе, еуропалық ғалымдардың арасынан шыққан ғалымдар қатарынан неміс филологы Т. Бенфей, ағылшын археологы Г. Чайлд тарихи деректерді кешенді қарастыруының нәтижесінде Қара теңіздің солтүстік жағалауынан созылып жатқан кең даламен Солтүстік Кавказ аймақтарын арийлер жайлаған деген пікірлерін айтқан. Аталған географиялық аймақтар арийлердің ұрпақтары болған скифтердің, сарматтардың Отаны екенін алға тартқан. Өте бай дәлелдемелерге сүйенген ғалымдардың ізденіс барысындағы нәтижелі пікірлері арийлер мәселесін шешуде шындыққа біршама жақындағанын байқаймыз.

XX ғасырдың белгілі археологтарының бірі, ұлыбританиялық ғалым Чайлд Вир Гордан (1892-1957) Еуропадағы алғашқы қоғамға тиісті артефактілерді талдап, өзінің құнды еңбектерін жазған. Г. Чайлд «На заре европейской цивилизации» (1925 ж.), «Социальная эволюция» (1951 ж.), «Восстановление прошлого» (1956 ж.) еңбектерінде арийлердің тараған жері Қара теңіздің солтүстік бөлігі болуы керек деген тұжырым жасаған. Ғұламаның бұл пікірлері осы аймақта жүргізілген археологиялық зерттеулер нәтижесінде табылған артефактілерге негізделген. Бұл аймақ түркі тілдес скиф этностарының тараған жері екенін зерттеушілердің жазба деректері дәлелдей түседі (Childe, V. Gordon: 278).

Кейінірек Г. Чайлдтың пікірін шығысқа қарай жалғастырып, арийлердің отаны Орталық Азия деп қараған ғалымдар көбейе түсті. Олардың арасында Үндістанды зерттеуші неміс ғалымдары М. Мюллер, Э. Мейер, Б.Г. Тилак, Н.К. Шастри және т.б. болған. М.Мюллер мен Э. Мейер арийлер Орталық Азиядан шыққан десе, Б.Г. Тилак Солтүстік Сібірден өрбіген деген көзқараста болған. Ал Н.К. Шастри болса, олардың Тибет өлкесін жайлағанын айтқан. Орталық Азиядан шыққан деген пікірді білдіруші ғалымдар «Авеста» кітабындағы тілден басқа мағлұматтарды ескеріп, зерттеу барысындағы артефактілерге сүйене отырып, арийлердің мекенін анықтауда біраз шындыққа жақын теориялық тұжырымдарды жазып қалдырған.

Үнді ғалымы Н.К. Шастридің пікірі ертедегі Қытай жазба деректерімен де үндес келеді. Синолог Бахадин Өгел «Ұлы Хун империясының тарихы» атты еңбегінде былай деп қалам тартады: «Тарихта алғаш көріне бастаған

дәуірден, яғни б.з.б. III мың жылдан кейінгі аралықта да бастапқы болмысын сақтап қалған тайпалар ежелден-ақ, аңшылар еді. Кейінірек мал шаруашылығы басым орынға шыға бастады. Бидай, тары қатарлы дақылдар да егілетін болды. Сиыр көптеп бағылатын. Алайда олардың күнкөрісі жылқы шаруашылығына тікелей байланысты болды. Ал олардың отырықшы бөліктері қалалар салып, қорғандар тұрғызды. Тарихта түріктенген тибеттер де, тибеттенген түріктер де аз болмаған», – делінген. Осы пікірден ғалым Н.К. Шастридің арийлердің арғы тегі Тибеттен шықты деуінің негізі бар екенін байқаймыз. Бұл жөнінде орыс тарихшысы К.А. Иностранцев те өзінің «Хунну және Гунну» атты зерттеуінде гундарды түркі тілдес халықтарға жатқызып, олардың батысын – гунндер, шығысын – хуннулер деп екіге бөлген. Олай болса, гуннулер мен хуннулар батыстан шығысқа қарай таралып, ұлан-байтақ жерлерді иеленіп, Қытай шекарасы мен тибеттермен араласып жатқаны тарихи шындыққа келеді. Осы келтірілген деректерге қарағанда, ертедегі скифтердің ұрпақтары осы хунну мен гуннулер болмақ. Бұл этностар Қара теңіздің солтүстік өңірінен Шығыс Түркістанды түгел иеленген түркітілдес халықтар болып, Қытай және Тибет елдерімен тығыз байланыс жасаған (К. Inostransev: 137)

Ал М. Нейл болса, «Арийлердің Үндістанға келуі және қоныс аудару туралы 1500 жылдары үнді қалаларын жойып жіберген жауынгерлер қараңғылық және варварлық кезеңнің басталуына себепкер болды. Арийлердің көшуі аяқталғанға дейін үш жүз жыл мерзім өткен еді. Осыған орай, бәсекелес қауымдар жолға шықпас бұрын ауылшаруашылық дақылдарын жинап, малдарымен бірге жүрді. Бұл көшпенділер бір-бірімен соғысты жүргізіп, байырғы жергілікті халықтарға үстемдік жүргізуге тырысты. Бұл жауынгерлік қоғам арий тілін таратып, Үндістанның түрлі аймақтарына қоныстанғандығын сөз етеді (McNeil, W.H.: 28).

Келесі дерекке тоқталар болсақ, б.з.б. IV-II мың жылдарда арийлер солтүстік-батыс Үндістанды жаулап алғаны туралы көптеген тарихи әдебиеттерде жазылған. Бірақ арийлердің Үндістанға күшпен басып кіргенін дәлелдейтін айтарлықтай нақты деректер келтірілмеген. Сондықтан арийлердің Үндістанға жүргізген басқыншылық саясатына күмән келтірушілердің басым көпшілігінің ғылыми пікірлері бойынша арийлер бейбітшілік жолмен оңтүстік көршісі болған Үндістанға біртіндеп тараған. Ғалымдардың осы пікірлері шындыққа жанасады. Себебі

Үндістанның солтүстігінде түріктердің ертедегі бабалары болған арийлердің ықпалы күшті болғанын тарих мойындайды. Арийлер отырған жерінде мемлекетті ұйымдастырып, әрі жаугершілік кезінде қолға түскен әскерлер өлтірмей, оларды құлға айналдырып, жұмысқа салып отырған. Нәтижесінде құлшылық мемлекеттің негізін салып, қоғамда құқықтық теңсіз адамдар тобы келіп шыққан. Осындай жолмен Үндістанда қастаға бөлінушілік пайда болғаны, құлшылық мемлекеттің болғанын хабарлайды. Үндістан халықтарының арасындағы осындай саяси, экономикалық және мәдени даму арийлердің ықпалында болды деген пікірлерді жазған. Арийлер руларға бөлінгенін талдап көрсеткен. Бұндай этникалық руларға бөліну – ежелден түріктерге тән қасиет. Арийлердің қолөнер кәсібінде алтыннан сәнді бұйымдарды және соғыс бұйымдарын мол шығаратыны айтылған.

Иалшын Калайы пікірінше, зерттеушілер Арийлердің Отаны деп алдымен Шығыс Еуропаның және Орталық Азияның далаларын көрсетеді дейді. Алайда, археологиялық қазба жұмыстар арийлердің ата-бабалары жайлы және олардың Батыс, Орталық және Оңтүстік Азиямен қарым-қатынаста деген деректерді өзгертіп, Үндістанға келгенге дейін еуразиялық далада өмір сүрген деген жорамалдарды күшейте түсті. Олар 4000 жылдары Солтүстік-Батыс Үндістанға келгенге дейін жылқы мен сиыр бағумен айналысқан және мыс және қола бұйымдар жасап кәсіп еткен (Yalçın, Kayalı: 112).

Үндістанның солтүстік-батысындағы ежелгі тұрғын тайпалар арийлердің Орталық Азияның оңтүстігінен келгені айтылған. Осы аймақтағы белгілі Ария өзенінің алқаптарын мекендеген этностарды ирандықтар мен үнділер арийлер деп атаған. Ежелден көршілес арийлер бейбітшілік жолмен өздерімен шекаралас Пенджабқа, кейін Ганга өзенінің жоғарғы алқабына таралып, Балх (Балық) қаласын, Ариана (Герат) қалаларын салған. Ертеде түріктер қаланы «Балық» деп атаған. Бұл аймақты арийлер иеленіп, суармалы диканшылықпен, мал шаруашылығымен, қолөнер кәсібімен және саудамен айналысқаны айтылған. Ұлы Жібек жолы Балх қаласына да келген. Корхан Каяның зерттеуі «Көшпелі шопан мәдениетімен жүрген арий тайпаларының негізгі тіршілік көзі мал шаруашылығы болды» деуі де дәлелдей түседі (Корхан, Кая: 15).

XX ғасырда арийлер мәселесін шешуде Г. Чайлдтың пікірін қолдап, арийлердің орын тепкен мекені Қара теңіздің солтүстік далаларынан, Еділ өзенінің төменгі бойларында қола мәде-

ниетін қалыптастырған тайпалар деген пікірді қалдырған ғалымдар қатарына Топоров (1962), Стрижак (1965), Абаев (1972), Барроу (1976), М. Миллер (1987) жатқызуға болады. Аталмыш ғалымдардың айтуынша «Солтүстік Қара теңіз жағалауында ертеден-ақ, үнді-иран тайпалары өмір сүрді. Қара теңіздің солтүстік даласынан Еділ өзенінің алқаптарын қамтыған аймақтар үнді-ирандық тайпалардың алғашқы қоныстанған Отаны деген тұжырымның ғылыми негізі жоқ. Себебі Геродоттың айтуы бойынша, скифтер Алдыңғы Азияны 28 жыл билеп, өздерінің үстемдігін жүргізген. Бұл географиялық аймақ ежелден арийлердің туын тіккен Отанының бір бөлігі болып, олардың ұрпақтары скифтер, сарматтар, массагеттер Солтүстік Қара теңізден бастап, Солтүстік Кавказды және Еділ бойларын мекендеген түркітілдес этностар болғандығына бүгінгі тарих куә.

Л.Н. Гумилев, Г.А. Федров-Давидов, А.П. Окладников, С.В. Киселев, С.П. Толстов, С.С. Черников сынды Орталық Азияны зерттеуші тарихшылар мен археолог ғалымдар б.з.б. II мыңыншы жылдардың екінші жартысында Қара теңіздің солтүстік даласын, Еділ өзенінің шығысындағы кең аймақты арийлер мекендеп, қола мәдениетін қалыптастырды. Олар ежелден Қара теңіздің солтүстігін, Солтүстік Кавказ және Еділ өзенінің алқаптарын түркі тілдес арийлердің, сондай-ақ, скиф пен сарматтардың жайлаған автохтондық Отанының бір бөлігі, – дейді. Үнді-еуропалық иран тілдес тайпалар бұл аймақта еш уақытта болмаған. Сонымен қатар ертедегі үнді-ирандық тайпалар Еділ өзенін Ранха деп атауы олардың қола дәуіріндегі мәдениетті қалыптастырды деген сөз емес. Қалыптастырушы – жергілікті түркітілдес этностардың арғы тегі арийлер болмақ. Сібір, Орал алқабын, Орталық Азияны – қола дәуірінде үлкен жерді мекен еткен түркі нәсілді этностар тамаша «Андронов мәдениетін» қалыптастырды. Ескерткіш 1914 жылы Батыс Сібірдегі Ачинсктың жанындағы Андронов ауылының маңындағы қорғаннан табылғандықтан, жәдігерлерді ауыл атына орай «Андронов мәдениеті» деп атап келеді. Алайда, қола дәуірінде өмір сүріп, алғашқы өркениеттің негізін салған арийлер екенін «Авеста» кітабындағы деректер дәлелдейтінін жоғарыда да атап өттік. Бүгінгі күнге дейін мәдениетті қалыптастырушы түркілік тайпа арийлер екендігі нақты көрсетілмеуінің де бір себебі еуропаорталықтық тұжырымдардың басым болуында жатыр. Сонымен, қола дәуірінде өмір сүріп, өз дәуірінің мәдениетін өмірге әкелген,

тарих сахнасында алғашқы өркениетке қол жеткізген этностар үнді-ирандық, үнді-еуропалық емес, түркілік «дравидтер мен арийлер» екендігін мойындау және мойындату күллі түркі жұртының міндеті болмақ.

Үнді жеріне келген арийлер өздерімен бірге б.д.д. 2000 жылы шыға бастаған көне мәдени мұралардың бірі Ведаларды ала келіп, оны жергілікті халықтың арасына кеңінен тарата бастады. Ведалар (санскрит тілінен аударғанда veda (веда) сөзі «білім» деген мағынаны білдіреді) үнді әдебиетінің б.з.д. I мыңжылдықтың 2 жартысының аяғында жазылған ең көне діни және философиялық мұралар жиынтығы болып табылады. Ол әнұрандар мен құрбандық шалу формулаларынан, теологиялық (діни) трактаттардан тұрады (Bal Gangadhar, Tilak: 319). Сондықтан Ведаларды оқу арқылы ежелгі Үндістанның мәдени-әлеуметтік өмірі туралы көптеген деректерге қол жеткізе аламыз.

Хараппа мәдениетіндегі қазба жұмыстарынан табылған мөрлердің бірінде йогалық кейіпте малдас құра отырған үш дидарлы тәңірдің жануарлармен қоршалғаны бейнеленген. Зерттеушілер бұл тәңір ведалық құдай үнді дүниетанымындағы үштіктің бірі әрі йога және жануарлар әміршісі деп есептелген Шиваның жол салушысы Рудра деп болжайды. Табылған мүсіндердің ішінде құдай-ананың, табиғат пен егін шаруашылығы қорғаушысының да мүсіндері табылды. Үнді дүниетанымындағы үштіктің құрметіне негізделген ведалар жинағының бірі Ригведа болып табылады.

Түрік үндітанушысы, ғалым Корхан Каяның пайымдауынша, Ригведа діннің және мифологияның бастауы болып табылады. Бұл бастаудың негізі шамамен 1500 де бүгінгі күнде Түркменістанның аты берілген аймақта өмір сүрген ақ түстілер өздерін арийлерміз деп атаған. Олар Пенжабтан Үндістанға қоныс аударған деседі. Олардың бір бөлігі Иранға, қалғандары Каспий теңізінен Еуропаға, тіпті Анадолияға қоныс аударғандығы жайлы деректер де бар. Осылайша уақыт өте келе үнді-еуропа деген ұғым пайда болды. Міне, сондықтан бір-бірінен алыстағы қауымдардың тілдерінде, өмір салттарында және мәдениеттерінде ұқсастықтардың болуы осында жатыр деп түсіндіреді (Корхан, Кая: 112).

Арий тайпасының үнді жеріне шоғырланып, кейін келе, тау-тастарға, аңдарға табынуларының негізінде діни сенім дәстүрі қалыптасып, үлкен мұраға айналған «Ведалар» жинағы пайда болғанын жоғарыда атап өттік. Ведалардың өзі

смирти және *шрути* болып екіге бөлініп, өзіндік мәтіннің ішкі мазмұнын құрайды (Д.М. Кокеева: 34). Алайда біз ведалар ілімі бойынша қалыптасқан әдебиетті келесі зерттеуімізде тереңірек қарастыратын боламыз.

Қорытынды

Зерттеу мақаламызды қорытындылайтын болсақ, Түркі, үнді халықтарының бәріне ортақ рухани қазына саналатын әдеби жәдігерлер тарих қойнауына енген сайын жаңа қырынан жарқырай түсіп, халықтың діни дүниетанымының аясын кеңейтуде басымдық берілетін негізгі аспектілердің біріне айналды. Дін – адамзат баласының ежелгі дүниетанымынан бастап, күні бүгінге дейінгі өмір сүруінің мәнін айқындайтын мәңгілік категория болса, әдебиет – халықпен бірге жасайтын, үнемі даму үстіндегі үде-

ріс бола отырып, сол тарихты жасаушы ұлттың ой-санасын, діни дүниетанымын айшықтайтын негізгі феномен ретінде қабылданды. Жалпы, жоғарыда атап өткеніміздей, ежелгі үнді әдебиетінің даму тарихы өте күрделі. Себебі үнді әдебиетінің дамуында екі бірдей *дравид* және *арий* тайпаларының қосқан өзіндік үлесі бар. Екі тайпаның да түбі түркілер екендігі туралы тарих зерттеушілері нақты деректермен көрсеткеніне де куә болдық. Түркілік ізі бар тайпалардың өмір сүрген уақыттарында мәдениетпен қатар, әдебиет те дамығандығын байқадық. Алайда бұл кезеңдегі әдебиет діни сенім негізінде қалыптасқандығын да баса айта кеткеніміз жөн. Түркі мәдениетімен үндесетін үнді әдебиетінің ежелгі ғасырларда туындаған діни, философиялық, дидактикалық шығармалары адамзат өркениетінің өшпес қазынасы, баға жетпес асыл мұрасы болып табылады.

Әдебиеттер

- Абылгазы, Баһадур (1987). Литература и культура древней и средневековой Индии. – Москва
- Ali, İhsan Yitik (2000). Dinler Tarihi Yazıları. D.E.Ü.İ.F., İzmir.
- Alan B. Lloyd, (1993). Herodotus. II Book, 2-impression. Leiden.
- Әнес Сарай (2017). Құс жолының қиқулы тарихы. – <https://egemen.kz/article/qus-zholynynh-qiquly-tarikhy-3> (басылым: 26.04.2017).
- Bal Gangadhar, Tilak (1903). The Arctic Home in the Vedas. India. – P. 319
- Васильев Л.С., (1998). История Востока. Том 1-2. М.: Высшая школа
- Иосиф, Флавий (1994). Иудейские древности. Т. – 1. Минск: Беларусь
- Inostransev K., (2014). Hunnu and Huns: Analysis of theories about the origin of the people of the Huns Chinese chronicles, about the origin of the European Huns and about the mutual relations of these two peoples – Moscow: Direct Media.
- Johnson, Gordon (1998). Hint dunyasi. İstanbul.
- Кокеева Д.М. (2016). Индуизм. – Алматы: Қазақ университеті.
- Korhan Kaya, (2018). Hinduizm. Dost kitabevi yayınları, Ankara.
- Korhan Kaya, (2016). Hint Felsefesinin Temelleri, Doğu Batı Yayınları, Ankara.
- Кнозоров Ю.В., (1990). Истоки формирования современного населения Южной Азии. – М.: Высшая школа.
- Kürşat, Demirci (1991). Hinduizm'in Kutsal Metinleri Vedalar, İşaret Yayınları, İstanbul.
- McNeil, W.H., (2015). Dünya tarihi. (çev. Alaeddin Şenel), İmge Kitabevi Ankara
- Плеханов Г.В., (1958). В.Г. Белинский и разумная деятельность – М.: Гослитиздат
- Токарев С.А. (1987). Мифы народов мира. Энциклопедия. Том 1. – М.: Советская Энциклопедия.
- Sami Banarali Nihad, (2007). Türkçenin Sırları. İstanbul: Kubbealtı Neşriyatı.
- Şengül, Demirel (2013). Hint İnanç Sisteminde Tanrı Anlayışı. Ankara Üniversitesi SBE, Ankara // Yayınlanmamış Doktora Tezi.
- Çobanoğlu, Özkul (2016). Halkbilimi kuramları ve Araştırma Yöntemleri Tarihine Giriş.
- Childe, V. Gordon (1925). Aryans. A study of Indo-European Origins. London.
- Yalçın, Kayalı (2018). Antik dönem Hindistan tarihi ve kültürü. Çizgi kitabevi, Ankara.
- Felicien Challaye, (2007). Dinler Tarihi (Çev. Samih Tiryakioğlu), Varlık Yayınları, İstanbul.

References

- Abylgazy, Bahadur (1987). Literatura I kultura drevnei I srednevekovoi Indii. Moskva
- Ali, İhsan Yitik (2000). Dinler Tarihi Yazıları. D.E.Ü.İ.F., İzmir.
- Alan B. Lloyd, (1993). Herodotus. II Book, 2-impression. Leiden.
- Anes, Sarai (2017). Qus jolynyn qiquly tarihy. – <https://egemen.kz/article/qus-zholynynh-qiquly-tarikhy-3> (basylym: 26.04.2017).

- Bal Gangadhar, Tilak (1903). The Arctic Home in the Vedas. India. – P. 319
- Vasilev L.S., (1998). Istoriya Vostoka. T. – 1/2. M.: B'Vysshaya shkola
- Yosuf, Flavi (1994). Ideiskye drevnosti. T. – 1. Minsk: B'Belarus
- Inostransev K., (2014). Hunnu and Huns: Analysis of theories about the origin of the people of the Huns Chinese chronicles, about the origin of the European Huns and about the mutual relations of these two peoples – Moscow: Direct Media.
- Johnson, Gordon (1998). Hint dunyasi. İstanbul.
- Kokeyeva D.M. (2016). Hinduizm. Almaty: Qazaq universiteti.
- Korhan Kaya, (2018). Hinduizm. Dost kitabevi yayınları, Ankara.
- Korhan Kaya, (2016). Hint Felsefesinin Temelleri, Doğu Batı Yayınları, Ankara.
- Knozorov Y.V., (1990). Istoki formirovaniya sovremennogo naseleniye Yujnoi Azii. M.: Vysshaya shkola.
- Kürşat, Demirci (1991). Hinduizm'in Kutsal Metinleri Vedalar, İşaret Yayınları, İstanbul.
- McNeil, W.H., (2015). Dünya tarihi. (çev. Alaeddin Şenel), İmge Kitabevi Ankara
- Plekhanov G.V., (1958). V.G. Belinski i razumnaya deyatelnost – M.: Goslitizdat
- Tokarev S.A. (1987). Mifi narodov mira. Ensiklopediya. T. – 1. M.: Sovetskaya Ensiklopediya.
- Sami Banarali Nihad, (2007). Türkçenin Sırları. İstanbul: Kubbealtı Neşriyatı.
- Şengül, Demirel (2013). Hint İnanç Sisteminde Tanrı Anlayışı. Ankara Üniversitesi SBE, Ankara // Yayımlanmamış Doktora Tezi.
- Çobanoğlu, Özkul (2016). Halkbilimi kuramları ve Araştırma Yöntemleri Tarihine Giriş.
- Childe, V. Gordon (1925). Aryans. A study of Indo-European Origins. London.
- Yalçın, Kayalı (2018). Antik dönem Hindistan tarihi ve kültürü. Çizgi kitabevi, Ankara.
- Felicien Challaye, (2007). Dinler Tarihi (Çev. Samih Tiryakioğlu), Varlık Yayınları, İstanbul.